

A manysi veláris nazális tipológiájához

E dolgozatban, vázlatos áttekintésben arra vállalkozom, hogy a manysiban jelentkező veláris nazális mássalhangzót tipológiailag jellemezzem, illetőleg rámutassak arra, e tipológiailag jellemző tulajdonságok milyen értelmezési problémékat vetnek fel egy, nem csupán a veláris nazálist érintő kérdésben. A témaválasztást azért tartom indokoltnak, mert egyrészt az uralisztikában a fonológiai jelenségek tipológiai bemutatása nem túl gyakori, s ez alól a manysi sem kivétel, másrészt meg azért, mert a veláris nazális tulajdonságai olyan kérdéseket vetnek fel, amelyek túlmutatnak e mássalhangzó fonotaktikai, tipológiai tulajdonságain. A kimerítő vizsgálat e dolgozat kereteit meghaladná, így hát beérem a legfőbb szempontok áttekintésével.

Az η veláris nazális tipológiai jellemzését Anderson mutatta be több dolgozatban is (pl. Anderson 2003, 2005), legfőbb eredményeit pedig egy 469 nyelvből álló nyelvi minta elemzése eredményeként a *The World Atlas of Language Structures*-ben (WALS) prezentálta, amelynek internetes változata (Anderson 2011) a 9A paraméterben tárgyalja a kérdést. A manysi veláris nazális bemutatásakor tehát főként Anderson jellemzéseire támaszkodom. Tehetem ezt annál is inkább, mert nyelvi mintájában uráli nyelvek is szerepelnek, nevezetesen a két obi-ugor nyelv és szamojéd nyelvek.

A veláris nazális is, miként a szótag bármilyen más perem-összetevője a kezdet (onset) és a zárlat (coda) pozícióját négy féle képpen töltheti ki attól függően, hogy a szótag a szekvenciában hanyadik helyet foglalja el: a kezdet lehet szókezdő-szótagkezdő és nem-szókezdő-szótagkezdő, a zárlat pedig nem-szóvégi-szótagzáró és szóvégi-szótagzáró:

(1) a szótag perem elemeinek pozíciói

kezdet		zárlat	
szókezdő	nem-szókezdő	szóvégi	nem-szóvégi

A világ nyelvei ezeket a lehetőségeket különféle mértékben, illetőleg kombinációban realizálják. A veláris nazális esetében a legmegengedőbb nyelvekben a veláris nazális bármelyik pozíciót kitöltheti, a legkevésbé megengedőkben pedig vagy csak az egyik vagy csak a másik pozíciót. A megfigyelést az teszi igazán érdekessé, hogy a nyelvek areális összefüggést látszanak mutatni e pozíciók kombinációját illetően. Általános tipológiai megfigyelés szerint a szó pereme-

ire vonatkozó megszorítások a veláris nazális esetében (is) erősebbek, mint a szóbelseji szótagokra vonatkozóak. A vizsgált mintában 146 nyelvben van szókezdő veláris nazális, 88-ban nem fordul elő ebben a pozícióban, s 235 nyelvben egyáltalán nem szerepel a hang.

Az uráli nyelvek közül a szamojéd nyelvek abba az Észak- és Kelet-Szibéria-i földrajzi csoportba sorolódnak, amelyek megengedik a szókezdő veláris nazálist (az uráli nyelvek közül közismerten egyedülként)¹, például a kerek, az itelmen, a nyivh, a dolgán, a kolima jukagír és valamennyi tungúz nyelvvel együtt (Anderson 2011). Az északi szamojéd nyelvek továbbá abba a csoportba is beletartoznak, amelyek nem engedik meg a szóvégi veláris nazálist, de nem-szóvégi helyzetben már állhat zárlatban, ugyanúgy, mint például a csukcs. Ezzel szemben a hanti keleti nyelvjárásai és a szölkup abba a csoportba tartoznának, amelyek megengedi ugyan a veláris nazálist a szótag kezdetében, de csak nem szókezdő pozícióban. Számunkra ezúttal azonban az a figyelemre méltó, ahogyan Anderson a tőle használt források alapján a manysit miként tipizálja: abba a tipológiai csoportba sorolja, amelyben a veláris nazális a kétféle (szótagvégi és szóvégi) zárlat-pozíciót kitöltheti, de kezdet egyáltalán nem lehet (tehát szóbelseji helyzetű szótagban sem – a sötét cellák a realizálódó pozíciókat mutatják):

(2)

kezdet		zárlat	
szókezdő	nem-szó-kezdő	szóvégi	nem-szóvégi

Ekként például a halhával vagy a kettel tartoznának össze a földrajzilag közelebbi nyelvek közül. Ez a besorolás azonban nem állja meg a helyét, a manysi dialektusok fonotaktikai tulajdonságai a fenti sémának ugyanis az alábbiak szerint feleltethetők meg:

(3) a manysi veláris nazális pozíciói

kezdet		zárlat	
szókezdő	nem-szó-kezdő	szóvégi	nem-szóvégi

Az igazoláshoz röviden fel kell idéznünk a manysi veláris nazálisra vonatkozó legfőbb fonológiai és fonotaktikai jellemzőket. Fonológiai tekintetben a következők állapíthatók meg a tőszó határain belül: a veláris nazális

- i. részt vesz a mássalhangzó-rendszerben a zár-rés-nazális hangokra jellemző hármas veláris oppozícióban: $k : \chi/\gamma : \eta$,
- ii. részt vesz az uráli nyelvek többségére (valamint a szibériai makro areában a nazálisokra) jellemző négyféle képzési hely (labiális–dentális–palatális–veláris) szerinti oppozícióban $m : n : \acute{n} : \eta$,

1. WALs: <http://wals.info/feature/9A?s=20&v1=cd00&v2=cf6f&v3=cfff&z1=2999&z2=3000&z3=2998&tg_format=map&lat=56.36525013685606&lng=152.578125&z=2&t=m>

- iii. geminátákban nem jelentkezik,
- iv. csak olyan mássalhangzó-kapcsolatokban fordul elő, amelyeknek az első elemét képezi,
- v. mássalhangzó-kapcsolatokban leggyakrabban és legjellemzőbben a homorgán képzésű orális (labializált) zárhanggal (ηk), illetőleg (zöngés/zöngétlen) réshanggal ($\eta k^{(w)}/\eta\chi/\eta\gamma$) áll együtt.

Fonotaktikai tekintetben a (3) alatti táblázatból következik, hogy az η hangnak a következő szerkezeti pozíciókat kell tulajdonítanunk:

- i. nem-szókezdő szótagkezdő helyzetben: $_V\$\eta V_$
 - o abból következően, hogy η nem állhat mássalhangzó-kapcsolatok második elemeként, a szótaghatár, azaz a veláris nazális előtt csak magánhangzó állhat;
 - o a veláris nazális után is csak vokális állhat; ha mássalhangzó követné, azaz mássalhangzó-kapcsolatról lenne szó, a szótaghatár a két mássalhangzó között húzódna, vö. iii.; (4)
- ii. szóvégi zárlat pozícióban: $_V\eta(C)\#$
 - o a zárlat lehet összetett (5)
- iii. nem-szóvégi zárlat pozícióban: $_V\eta\$_$
 - o abból következően, hogy az η mássalhangzó-kapcsolatoknak csak első elemeként állhat, a szótaghatárt követheti mássalhangzó; vö. még i.; (6)

(4) $_V\$\eta V_$

(4a) N $\chi\tilde{a}\eta l s a m$ ($\chi\tilde{a}\$\eta l \$ s a m$) 'Dorf an der Sosva'

KLE 121

(4b) N $m\tilde{u}\eta i$ ($m\tilde{u}\$\eta i$) 'Ei; Hode'

MK 320

(4c) N $w\tilde{a}\eta n$ ($w\tilde{a}\$\eta n$) 'Schulter'

KLE 151

(5) $_V\eta(C)\#$

(5a) N $n a \eta$ 'te'

MK 328

(5b) N P K $p \eta k, p \tilde{a} \eta k$ 'fog; Zahn'

MK 481, KLE 252

(6) $_V\eta\$_$

(6a) N $\chi\tilde{a}\eta l \tilde{a}$ ($\chi\tilde{a}\eta \$ l \tilde{a}$) 'zátony, selló'

MK 79

(6b) N $p \tilde{a} \eta^{w} k^{w} i t$ ($p \tilde{a} \eta^{w} \$ k^{w} i t$) 'Schulter'

KLE 254

(4a) és (4c) esetében, amelyekben a szótaghatárok a Kannisto-féle szótagolást követik, a második szótag határai közé ŋl és ŋn szekvenciák kerülnek. Első pillantásra azt gondolhatnánk, hogy ezekben az esetekben vagy a nazálisok valamelyike, vagy a likvida a szótagképző mássalhangzó. Kannisto e kérdésről így vélekedett: „Wie in vielen sprachen können auch im wogulischen consonates continuae, sowohl stimmhafte wie stimmlose, silbenbildend, d. h. als sonanten auftreten ... Eine sonderheit des wogulischen ist, dass auch der momentankonsonant (verschlusslaut) eine sonantische funktion erhalten kann ... nicht nur ein verschlusslaut, sondern auch irgend ein anderer silbenbeginnender konsonant als sonant erscheinen kann, indem er mit dem verschlusslaute eine silbe bildet, z.b. *tā_lrt²* 'die wurzeln', *kel_llt...* 'die moraste', *tāl'χt* 'die gipfeln', *ňap_lst* 'sie bissen an'...” (Kannisto 1919. xiv). Azaz nem csupán hangzós mássalhangzók lehettek véleménye szerint szótagalkotók, hanem zörejhangok is. Más lejegyzések vagy a Kannisto-t követő kutatások nem osztottak e nézetben, hanem a Kannisto-tól azonos szótagokba sorolt szóvégi mássalhangzó-kapcsolatokat – nyilván a beszédprodukción észlelési tapasztalataira s a szótagképző zörejhangok szokatlan voltára alapozva – egy szótagképző magánhangzóval, a svá-val „oldottak fel”, pl. (KLE 151) *kēŋn* → (MK 207) *kēŋən* 'Knopf'. A svá azután – például labiális környezetben labiális [u]/[ʊ] változatként – nem csupán a manysi nem-elsőszótagi fonémarendszer elemévé, de annak történeti előzményévé is vált (pl. Honti 1998). Csak az utóbbi években végzett fonotaktikai, fonológiai, fonetikai és hangtörténeti elemzések kezdtek rámutatni arra, hogy egy felszíni, fonetikai jelenségről lehet szó, azaz egy szótagképző magánhangzó elemről, ami akár etimológizálódhatott is (vö. Bakró-Nagy 2001, 2008, Fejes 2009, Noyer 2004). Jegyezzük meg röviden azt is, hogy a svá jelentkezése epentetikus, s nem betolakodó (*intrusive*) szegmentum: az epentetikus magánhangzók ugyanis szótagképzők, míg a betolakodó hangok nem azok, amennyiben az utóbbi esetében „csupán” egy magánhangzós jelenség (képzőszervi mozgás/*articulatory gesture*) hallatszódik két mássalhangzó között, s szegmentális környezete is részben eltérő az epentetikus magánhangzóétól.

A svá kérdésének részletesebb ismertetése itt messzire vezetne, minden esetre jegyezzük meg, hogy e szótagképző svá jelentkezését alapvetően a mássalhangzók képzéshelye határozza meg, azaz koronális, illetőleg homorgán voltak. Homorgán mássalhangzók között például az adatokban nem jelentkezik, tehát pl. *ŋk* -/→ *ŋək*, de nem-homorgán mássalhangzók között igen, pl. *ŋn* → *ŋən*, *χt* → *χət* stb.

Itt kell röviden megemlékeznünk a toldalékolt alakokról, arról, hogy vajon rájuk is jellemzőek-e a felírt tulajdonságok. A manysi nyelv (a hantival együtt) a balról jobbra szótagoló nyelvek közé tartozik: míg tőalakokban a svá jelentkezését alapvetően az határozta meg, hogy az őt körülvevő mássalhangzóknak azonos e a képzéshelye vagy sem, a toldalékok esetében ez a szempont kiiktatódik. Az esetek túlnyomó többségére ugyanis a következő folyamatok írhatók fel (Bakró-Nagy 2010):

2. Kannisto-nál a szótaghatár jele az alsó indexben szereplő _l jel.

(7)

(7a) nem-homorgán tövégi mássalhangzók:

$$(C)VC\partial C_{t\acute{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VCC-\partial C_{szuff}$$

(7b) homorgán tövégi mássalhangzók:

$$(C)VCC_{t\acute{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VCC-\partial C_{szuff}$$

(7c) egyszerű tövégi mássalhangzó+nem-homorgán toldalék:

$$(C)VC_{t\acute{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VC-\partial C_{szuff}$$

(7d) egyszerű tövégi mássalhangzó+homorgán toldalék:

$$(C)VC_{t\acute{o}} + C_{szuff} \rightarrow (C)VC-C_{szuff}$$

(7e) egyszerű tövégi mássalhangzó+két (vagy több) toldalék:

$$(C)VC_{t\acute{o}} + C_{szuff} + C_{szuff} \rightarrow (C)VCC-\partial C_{szuff}$$

A fent felírtak érvényesek természetesen a veláris nazálist tartalmazó szekvenciákra is, azaz látható, hogy a toldalékolás következtében a svá átszótagolódik, balról jobbra tolódva el. S magától értődik az is, hogy e folyamat megértése segít megoldani a kérdést, vajon a mássalhangzós toldalékokat megelőző vagy közöttük jelentkező, ti. a szövegekben, illetőleg a beszédprodukcióban jelentkező svá-nak mi a státusza a toldalékok szerkezetét illetően: „A statistical study of variation in Kannisto’s texts in the forms of suffix pairs distinguished by the presence or absence of underlying schwa shows that the environments in which this contrast emerges are extremely limited once other phonetic conditioning factors are understood. (Noyer 2004. 9)”.

Könnyen belátható, hogy a veláris nazálisnak a szótagbéli szerepét illetően, de a manysi szótagstruktúra megértésében is, a vázolt kérdésben való állásfoglalás alapvető jelentőségű. Nem mindegy ugyanis, hogy például a (4c) alatti, vagy az itt következő ’gomb’ jelentésű, illetőleg a velük megegyező szerkezetű alakok esetében egy vagy két szótaggal számolunk, azaz vagy összetett zárlattal (6a), aminek az első összetevője a veláris nazális, avagy egy olyan szótaggal (6b), amelyben a veláris nazális a második szótag kezdetete:

(8) N *kēŋn* ’gomb; Knopf’

MK 207, KLE 151

(8a) CV\$ŋC: *kēŋn*(8b) CV\$ŋ∂C: *kē\$ŋn*

Tegyük hozzá, hogy a döntés nem befolyásolja a manysinak azt a tipológiai besorolhatóságát, mely szerint van benne ŋ kezdetű szóbelseji szótagkezdet: az intervokalikus veláris nazális nem az előző szótaghoz tartozik, hanem a következő szótag kezdetét tölti ki (vö. 4b). Visszatérve Kannisto álláspontjához, ahhoz, hogy a manysiban zörejhangok is lehetnek a szótag magjai, azt kell mondanunk, hogy véleménye nem tartható: ha valóban szótagalkotók lennének, nehezen lenne magyarázható a svá hangok jelentkezése, s nagy valószínűséggel ez áll a zengőhangokra is. Azaz a svá jelentkezését (s ezzel együtt a szótaghatár meghatározását) a környező mássalhangzók képzéshelye látszik befolyásolni,

ami már valamelyes kiindulópontot jelenthet további eszközfonetikai elemzések számára (de ami persze megint csupán támpontokat adhat a ma már nem létező nyelvjárások jelenségeinek a magyarázatához). Ugyanakkor kétségtelen, Kannisto világosan látta a jelenség lényegét, a (KLE 90) N *jal pη śak^w* 'die heilige Feuerflut' vagy (KLE 358) N *tow lη* 'der Geflügelte' féle szekvenciákban a többszörös mássalhangzó-kapcsolatok elemeinek egymáshoz való viszonyát, azt, hogy közülük melyek tartoznak szorosabban össze egyazon metrikus egységbe.

Összefoglalásul azt mondhatjuk tehát, hogy a manysi nyelv veláris nazálisa – ezúttal eltekintve a nyelvjárási eltérésektől – a (9) alatti, kétségtelenül könnyen átlátható módon tipizálható fonotaktikai pozícióit illetően. E szótagtípusok a manysi különféle nyelvjárásaiban másként és másként realizálódnak, főként ami a gyakorságukat illeti.

(9)

kezdet		zárlat	
szókezdő	nem-szókezdő	szóvégi	nem-szóvégi
	$\eta V(C)$	$(C)V\eta$ $(C)V\eta C$	$(C)V\eta$

Az, hogy a közelebbi vagy távolabbi areában milyen érvénye lehet e megfigyeléseknek, csak jóval szélesebb kompetenciával dönthető el, például olyannal, amilyennel az ünnepelt rendelkezik.

Hivatkozások

- Anderson, Gregory D. S. 2003: Towards a Phonological Typology of Native Siberia. – Holisky, D. A. – Tuite, K. eds. *Current trends in Caucasian, East European and Inner Asian linguistics. Papers in honor of Howard Aronson*. Amsterdam: J. Benjamins. 1–22.
- 2005: Areal and phonotactic distribution of η . – van Oostendorp, M. – van de Weijer, J. eds. *The internal organization of phonological segments. I. Studies in Generative Grammar*. Berlin: Mouton de Gruyter. 217–234.
- 2011: The Velar Nasal. – Dryer, M. S. – Haspelmath, M. eds. *The World Atlas of Language Structures Online*. Munich: Max Planck Digital Library, feature 9A. Available online at <<http://wals.info/feature/9A>>. Accessed on 2011-07-09.
- Bakró-Nagy Marianne 2001: Obi-ugor szótagszerkezeti és hangtörténeti problémák. – *Nyelvtudományi Közlemények* 98. 71–118.

-
- 2008: *Schwa or not schwa? Synchronic and diachronic speculations on an Ob-Ugric vowel*.
<<http://docs.google.com/present/edit?id=0AaRqaoMyfvdIZGc4cm5nODZfMzU4M3RuN3dod3o&hl=hu>>.
- 2010: Az adat a történeti nyelvészetben: megnyilatkozás, forrás, megbízhatóság. – *Argumentum* 6. 124–167.
- Fejes, László 2009: *On the acoustics of the Northern Mansi Vowel System*.
<http://fgtort.nytud.hu/images/stories/fejes/fejes_manchester_poster.pdf>
- Honti, László 1982: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kannisto, Artturi 1919: *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XLVI. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- KLE = Kannisto, Artturi – Liimola, Matti – Eiras, Vuokko 1982: *Wogulische Volksdichtung VII*. Wörterverzeichnis zu den Bänden I–VI. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 180. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 20. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura & Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- MK = Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Noyer, Rolf 2004: Epenthesis and Syllable Structure in Northern Vogul. – *Fin-nisch-ugrische Forschungen* 58. 9–56.